

دانشکده هنر و معماری

پایان نامه کارشناسی ارشد

طراحی مجتمع کودکان بی سرپرست

نگارش:

هاجر رخ

استاد راهنما:

دکتر طاهر وحیدی

(مهرماه ۱۳۹۱)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده هنر و معماری

طراحی مجتمع کودکان بی سرپرست

نگارش:

هاجر رخ

استاد راهنما:

دکتر طاهر وحیدی

(مهرماه ۱۳۹۱)

تقدیم به :

همراه نوپای زندگی، همسرم

قدردانی

برای به انجام رساندن هر کاری همراه موافق و دل‌سوز از نعماتی است که خودآگاه و ناخودآگاه مایه‌ی آرامش و یقین است.

تا به انجام رسیدن این پژوهش بر خود واجب می‌دانم از زحمات استاد راهنمای گرامی‌ام جناب آقای دکتر طاهر وحیدی تشکر کنم. که اگر نبود حوصله و راهنمایی ایشان، این پژوهش این چنین به سامان نمی‌رسید. همچنین از کلیه دوستان عزیزم، که به هرنحوی در تهیه و تدوین این پایان‌نامه باعث دلگرمیم بوده‌اند، از صمیم دل قدردانی می‌کنم.

فهرست مطالب

..... ۱	مقدمه
..... ۲	فصل اول: مبانی نظری
..... ۳	بخش اول: مفاهیم
..... ۳	۱-۱-۱ مقدمه
..... ۳	۲-۱-۱ تعریف محیط
..... ۴	۳-۱-۱ واکنش انسان در محیط‌های ساخته شده
..... ۴	۴-۱-۱ معنای محیط ساخته شده
..... ۶	۵-۱-۱ روانشناسی محیط
..... ۸	۶-۱-۱ تأثیر متقابل انسان و محیط
..... ۱۹	بخش دوم: نتیجه‌گیری
..... ۲۰	بخش سوم: راهکارهای عملی برای طراحی محیط
..... ۲۰	۱-۳-۱ نظریه خلوت
..... ۲۰	۲-۳-۱ نظریه فضای شخصی
..... ۲۰	۳-۳-۱ نظریه قلمرو
..... ۲۱	فصل دوم: مطالعات
..... ۲۲	بخش اول: بی‌سرپرستی
..... ۲۲	۱-۱-۲ جامعه و کودکان بی‌سرپرست
..... ۲۲	۲-۱-۲ مشکلات بهزیستی و مراکز شبانه روزی
..... ۲۳	۳-۱-۲ پیشنهاداتی برای بهبود وضعیت موجود در بهزیستی
..... ۲۳	۴-۱-۲ مقایسه ساختار و کارکرد محیط تربیتی پرورشگاه و محیط طبیعی خانواده
..... ۲۵	بخش دوم: بی‌سرپرستی در جهان امروز
..... ۲۵	۱-۲-۲ بررسی سیستم‌های موجود در جهان
..... ۲۷	۲-۲-۲ بررسی سیستم‌های موجود در ایران
..... ۲۸	۳-۲-۲ بررسی وضعیت کنونی
..... ۲۹	بخش سوم: روانشناسی کودک
..... ۲۹	۱-۳-۲ مراحل رشد روانی-اجتماعی اریکسون
..... ۳۰	۲-۳-۲ رشد روانی-جنسی از دیدگاه فروید

۳۲	۳-۳-۲ رشد شناختی از دیدگاه پیاژه
۳۴	۴-۳-۲ روان‌شناسی بازی
۳۶	۴-۳-۲ نتیجه‌گیری
۳۸	بخش چهارم: معماری برای کودک
۳۸	۱-۴-۲ معماری کودک
۴۱	۲-۴-۲ بررسی شیرخوارگاه کازنوکو، شیرخوارگاه هونجو توکیو
۴۴	۳-۴-۲ دستورالعمل‌هایی برای طراحی فضای کودک
۴۶	۴-۴-۲ فضاهای مورد نیاز در طراحی برای کودکان
۴۸	۵-۴-۲ ضوابط طراحی
۵۷	بخش پنجم: بررسی نمونه‌های موجود
۵۷	۱-۵-۲ نمونه‌های موجود در ایران
۶۲	۲-۵-۲ نمونه‌های موجود در جهان
۶۴	فصل سوم: عوامل خارجی و محیطی موثر در طراحی
۶۵	بخش اول: شناخت کلی شهر تهران
۶۵	۱-۱-۳ شناخت جغرافیایی و اجتماعی
۶۵	۲-۱-۳ جمعیت
۶۷	۳-۱-۳ شناخت اقلیمی شهر تهران
۶۷	۴-۱-۳ آب و هوا
۷۱	بخش دوم: شناخت منطقه ۲۲
۷۱	۱-۲-۳ پیشینه‌ی تاریخی منطقه ۲۲
۷۱	۲-۲-۳ اقلیم منطقه ۲۲
۷۲	۳-۲-۳ موقعیت جغرافیایی منطقه ۲۲
۷۳	۴-۲-۳ خدمات عمومی منطقه ۲۲
۷۳	۵-۲-۳ خدمات فرهنگی منطقه ۲۲
۷۴	بخش سوم: مکان‌یابی کالبدی
۷۴	۱-۳-۳ مکان طرح
۷۵	۲-۳-۳ سایت
۷۶	فصل چهارم: طراحی پروژه
۷۷	بخش اول: سازه و تاسیسات

..... ۷۷	۱-۱-۴ سازه
..... ۷۷	۲-۱-۴ تأسیسات مکانیکی
..... ۷۷	۳-۱-۴ سیستم اطفای حریق
..... ۷۸	بخش دوم: تنظیم برنامه فیزیکی طرح
..... ۷۸	۱-۲-۴ تعیین جمعیت هدف
..... ۷۸	۲-۲-۴ انتخاب عملکردهای موجود در سایت
..... ۸۳	۳-۲-۴ برنامه فیزیکی
..... ۸۹	بخش سوم: لایه‌های شکل‌دهنده طرح
..... ۸۹	۱-۳-۴ نظام حرکتی
..... ۹۰	۲-۳-۴ نظام فضایی کالبدی مجموعه
..... ۹۱	۳-۳-۴ نظام عملکردی مجموعه
..... ۹۲	بخش چهارم: روند طراحی
..... ۹۴	فهرست مراجع و مآخذ فارسی
..... ۹۵	فهرست مراجع و مآخذ انگلیسی
	ضمائم

فهرست جدول‌ها

.....۶۶	جدول ۱- مقایسه جمعیت منطقه بیست و دو با سایر مناطق (مرکز آمار ایران، سرشماری ۱۳۸۵)
.....۶۹	جدول ۲ میانگین رطوبت و درجه حرارت در شهر تهران (مرکز تحقیقات و مطالعات زیست‌محیطی)
.....۶۹	جدول ۳- درصد مواقع آفتابی (مرکز تحقیقات و مطالعات زیست‌محیطی)
.....۷۰	جدول ۴ ویژگی‌های کلی آب و هوایی تهران (مرکز تحقیقات و مطالعات زیست‌محیطی)
.....۷۰	جدول ۵ وزش باد (مرکز تحقیقات و مطالعات زیست‌محیطی)
.....۸۳	جدول ۶ ساختمان شماره ۱- نوزادان ۰ تا ۱۸ ماهه (شیرخواره) (نگارنده)
.....۸۳	جدول ۷ ساختمان شماره ۲- کودکان ۱,۵ سال تا ۳ سال (نوپا) (نگارنده)
.....۸۴	جدول ۸ ساختمان شماره ۳- کودکان ۳ سال تا ۶ سال (نوباوه) (نگارنده)
.....۸۵	جدول ۹-اداری (نگارنده)
.....۸۶	جدول ۱۰-درمانی (نگارنده)
.....۸۷	جدول ۱۱-فرهنگی - آموزشی (نگارنده)
.....۸۸	جدول ۱۲-خدماتی-تأسیساتی (نگارنده)

فهرست شکل‌ها

.....۱.....	شکل ۱- فاصله پرندگان در فضای شخصی (نمازیان، ۱۳۸۲)
.....۱.۱.....	شکل ۲- فاصله‌گذاری در میان انسان‌ها در مکان‌های عمومی (نمازیان، ۱۳۸۲)
.....۱.۲.....	شکل ۳- فاصله افراد در صف اتوبوس (نمازیان، ۱۳۸۲)
.....۱.۲.....	شکل ۴- فاصله اجتماعی (نمازیان، ۱۳۸۲)
.....۳.۹.....	شکل ۵- کودکان فرانکفورت-ساشن هاوزن (ثقفی، ۱۳۸۶)
.....۳.۹.....	شکل ۶- دریافت‌های حسی کودکان از طرح کودکان فرانکفورت-ساشن هاوزن (ثقفی، ۱۳۸۶)
.....۴.۱.....	شکل ۷- شیرخوارگاه کازنوکو (خوشنویس، ۱۳۸۵)
.....۴.۲.....	شکل ۸- شیرخوارگاه هونجو (خوشنویس، ۱۳۸۵)
.....۴.۳.....	شکل ۹- پلان شیرخوارگاه کازنوکو (خوشنویس، ۱۳۸۵)
.....۴.۴.....	شکل ۱۰- پلان شیرخوارگاه هونجو (خوشنویس، ۱۳۸۵)
.....۴.۵.....	شکل ۱۱ رضایت بچه‌ها از گوشه‌های دنج (خوشنویس، ۱۳۸۵)
.....۴.۶.....	شکل ۱۲ مبلمان کودک (اینترنت)
.....۴.۶.....	شکل ۱۳- سرگرمی بچه‌ها با پله‌ها (خوشنویس، ۱۳۸۵)
.....۵.۷.....	شکل ۱۴- ورودی مجموعه شیرخوارگاه آمنه (نگارنده)
.....۵.۸.....	شکل ۱۵- فضای بیمارستانی شیرخوارگاه آمنه (نگارنده)
.....۶.....	شکل ۱۶- تصاویری از زندگی کودکان در شیرخوارگاه آمنه (نگارنده)
.....۷.۳.....	شکل ۱۷ موقعیت جغرافیایی منطقه ۲۲ (مرکز تحقیقات و مطالعات زیست‌محیطی)
.....۷.۵.....	شکل ۱۸- نقشه کاربری سایت (مرکز تحقیقات و مطالعات زیست‌محیطی)
.....۷.۵.....	شکل ۱۹- عکس هوایی سایت (مرکز تحقیقات و مطالعات زیست‌محیطی)

چکیده

در این پروژه به معماری برای کودکان بی سرپرست در سنین پیش از دبستان یعنی صفر تا شش سالگی پرداخته شده است. این گروه سنی با توجه به اهمیت شش سال نخست زندگی در شکل گیری شخصیت افراد انتخاب شده است. به صورت عمده سه دسته از مطالعات در شکل گیری پروژه نقش به سزایی داشته‌اند.

اول، مطالعات مبانی نظری؛ از موضوع روانشناسی محیط به منظور تطابق طرح نهایی با نیازها و کمبودهای عاطفی و روانی کودکان بی سرپرست استفاده شده است و با استفاده از نتایج حاصل از مطالعات رفتار شناختی انسان، در طراحی پروژه سعی شد فضاهایی متناسب با حالات روانی مختلف کاربر در اختیار کاربران قرار داده شود.

دوم، مطالعات رشد شناختی کودک؛ برای دستیابی به محیط‌های مناسب در جهت رشد و پرورش کودکان مطالعات روانشناسی رشد کودکان در هر مقطع سنی امری ضروری است که در این پروژه به آن پرداخته شده است و در ادامه منجر به تفکیک ساختمانهای مسکونی کودکان در سه گروه سنی مختلف شده است. و هر مجموعه مسکونی با رعایت ویژگی‌های سنی کاربران خود شکل گرفته است. در هر گروه سنی کودکان در گروه‌های شش نفره همراه با یک پرستار به صورت شبه خانواده زندگی می‌کنند.

سوم، مطالعات معماری کودک؛ این دسته از مطالعات با انتقاد از وضع موجود معماری کودکان به خصوص در کشور ما آغاز شده است و اغلب فضاهای کودکانه بدون شناخت کافی از انتظارات و برداشتهای کودکان از فضاهای معماری و بر اساس تلقی‌های بزرگ‌ترها و پیروی صرف از استانداردها و ضوابط مکتوب ساخته می‌شود. در ادامه این مطالعات ما را به شناخت معماری مورد علاقه کودک و راه کارهای مشارکت دادن کودکان در طرح‌های مخصوص به خود رهنمون می‌گردد.

در نهایت با توجه به اینکه کودکان بی سرپرست از حمایت و همراهی خانواده به دور هستند و تنها همراه همیشگی آنها ساختمان محل سکونتشان می‌باشد، در این پروژه با توجه به نتایج مطالعات مبانی نظری و با رعایت دستورالعمل‌های حاصل از مطالعات سایر حوزه‌ها به سوی طراحی محیطی که احساس امنیت، حمایت، هویت و تعلق خاطر را در کودکان بی سرپرست ایجاد کند و امکان تخلیه عاطفی و تجربه روابط اجتماعی و خانوادگی را به آنها بدهد گام برداشته شده است.

Abstract

The first six years of human beings is the most critical in their life. Hence, this range of age is selected as scope of study.

In this thesis, three fundamental approaches are used to design a complex for parentless children to live. In advance, fundamental theories are studied to define the requirements based life condition.

Secondly, a vast study is done to design this complex based on age demands from psychological point of view.

At third step, it is concerned to design this complex exactly based on what children perceive, not what adults prefer to establish.

Key words: Behavioral science, Parentless children, Nursery

مقدمه

کودکانی که آینده‌سازان اجتماع خویش هستند، زمانی فرد مفیدی برای جامعه خواهند بود که بصورت صحیح و در محیطی سالم رشد یافته و تربیت شوند. امروزه در نقش اصلی خانواده و اثرات مثبت و منفی آن بر کودکان هیچ تردیدی وجود ندارد. اما برخی کودکان از این کانون اولیه جامعه محرومند. کودکان بی‌سرپرست با مشکلات عدیده‌ای روبرو هستند که نتیجه‌ی عدم وجود خانواده‌ای سالم است. از جمله مشکلات این کودکان، اختلالات دلبستگی عاطفی، نقص رشد شناختی و اجتماعی، اختلال و اغتشاش هویت، بیماریهای روانی، اختلالات شخصیت و ناهنجاریهای رفتارهای اجتماعی در بزرگسالی است. تمام این مشکلات مربوط به نقایص و کاستی‌های دوره‌ی رشد کودکی است. از این لحاظ توجه به این کاستی‌ها و سعی در جبران آنها می‌تواند آنها را در بزرگسالی به فردی مفید برای جامعه تبدیل کند.

روند رو به رشد کودکان بی‌سرپرست و بدسرپرست، توجه ویژه به این امر را لازم و ضروری می‌سازد. با توجه به مشکلات این قبیل کودکان، رفع نیازهای اولیه آنان از قبیل خوراک، پوشاک، آموزش و مسکن، می‌توان تا حدودی کاستی‌های آنان را جبران نمود. در پروژه‌ی حاضر، محل زندگی این کودکان مورد بحث خواهد بود چراکه ثابت‌ترین عنصر زندگی آنان در دوران رشد، از کودکی تا نوجوانی، همان محیط و مسکنی است که در آن زندگی می‌کنند.

به‌منظور ارائه و دستیابی به معیارها و مبانی طرح، که بتواند منجر به محیطی مناسب برای کودکان بی‌سرپرست شود، لازم است ابتدا شناختی کامل و کافی از ویژگیهای روانی و رفتاریشان داشته باشیم. همچنین توجه به نظریه‌های مطرح شده در روانشناسی محیط و بررسی تاثیر محیط بر انسان، به طراحی محیطی که پاسخگوی نیازهای آنان باشد، کمک می‌کند. از سوی دیگر، آشنایی با قوانین مربوطه نیز ضروری است. پس از آن بررسی نمونه‌هایی که دارای فعالیت مشابه هستند، می‌تواند پروژه را از تکرار خطاهای به اثبات رسیده مصون داشته و نقاطی را که باید بر آن تاکید داشت، روشن نماید و پس از آن مطالعات زمینه و محدوده‌ای که پروژه را دربرمی‌گیرد، صورت می‌گیرد. هدف از انجام این پروژه ایجاد فضایی مناسب برای زیست، رشد عاطفی و جسمی و پرورش استعدادهای کودکان بی‌سرپرست می‌باشد. حال آنکه طراحی، متناسب با یافته‌های روانشناسی محیط انجام می‌گیرد. برای رسیدن به هدف مورد نظر باید این نکته را مدنظر داشت که اصولاً "کودکان بی‌سرپرست دارای دو مشکل عمده هستند:

۱- مشکل اجتماعی: که ناشی از دور بودن از مردم و جامعه و زیستن در فضاهایی قلعه مانند است.

۲- مشکل هویتی و شخصیتی: که علت آن دور بودن از نظام خانواده و سیستم نرمال زندگی و اتخاذ سیستمهای غلط درون شبانه‌روزی‌ها می‌باشد.

در این راستا، جهت نزدیک شدن به نظام خانواده، سیستم شبه خانواده به عنوان سیستمی در جهت متعادل‌سازی این کودکان، به عنوان راه‌حل پیشنهاد می‌شود. لذا در پروژه‌ی حاضر، به کمک راهکارهای روانشناسی مرتبط با موضوع و روانشناسی محیط، فضایی نزدیک به فضای خانه و مطابق با خواسته‌ها و ابعاد مختلف زندگی این کودکان طراحی می‌گردد.

فصل اول: مبانی نظری

بخش اول: مفاهیم

۱-۱-۱ مقدمه

بیش از پنج یا شش دهه از عمر روانشناسی محیط نمی گذرد. در این مدت پژوهشگران به نتایج زیادی در باره‌ی محیط و تاثیر آن بر رفتار انسان دست یافته‌اند. انسان محصول محیط، بیولوژی و تعامل این دو با هم است. عوامل فیزیکی گوناگون از جمله سرو صدا، آب و هوا و فضاهای محصور شده به طور مداوم در انسان تاثیر می‌گذارد. انسان بیش از هر موجود دیگری محیط خود را تغییر می‌دهد و می‌تواند با استفاده از اصول طراحی همچون زیبایی شناسی، مهندسی، و هماهنگ شدن با نیازهای فرهنگی، محیط زندگی خود را مناسبتر و راحتتر بسازد. (نمازیان، ۱۳۸۲)

انسان با توجه به نیازها و ارزش‌های خود محیط را دگرگون می‌کند و به طور متقابل، تحت تاثیر محیط دگرگون شده قرار می‌گیرد. به ویژه، تکنولوژی پیشرفته موجب می‌شود تاثیر انسان بر محیط شدت و سرعت یابد.

دگرگونی سریع محیط، یکی از ویژگی‌های بنیادی زمان ماست. هر روز شهرها و محله‌ها و بناهای جدید ساخته می‌شوند. این گونه «قرارگاه‌های فیزیکی» برخی الگوهای رفتاری، نقش‌های اجتماعی نوینی را بر ساکنان خود تحمیل می‌کنند یا برخی الگوها و معیارهای رفتاری را تقویت و برخی دیگر را تضعیف می‌کنند و خلاصه جهت و ابعاد جدیدی به رفتار ساکنان خود می‌بخشند. (مرتضوی، ۱۳۸۳)

۱-۱-۲ تعریف محیط

پیش از تعریف روانشناسی محیط کمی به تعریف محیط می‌پردازیم.

محیط مصنوع یا ساخته شده به معنای محیط ساخته شده به دست انسان و جایی است که مجموعه‌ی مورد نیاز انجام فعالیت‌های انسانی را در خود فراهم آورده است. این مجموعه طیفی از فعالیت‌های بزرگ مقیاس مدنی تا فعالیت‌های کوچک مقیاس فردی را شامل می‌شود. محیط ساخته شده در معماری و روانشناسی محیط، یادآور این واقعیت است که تنها بخش کوچکی از فعالیت‌های ساختمانی موجود توسط معماران، طراحی شده و اینکه، استفاده کنندگان محیط ساخته شده، با مسائل و موضوعاتی سرو کار پیدا می‌کنند که از مرزهای سنتی و حرفه‌ای واقع در محدوده‌ی برنامه ریزان و مهندسان، سازمان‌های کاربری اراضی، معماران، معماران داخلی، طراحان صنعتی و غیره فراتر می‌رود. (حبیب، ۱۳۸۴)

قرارگاه فیزیکی به معنی فضای فیزیکی با هدف‌های کاربردی و سازمانی تعریف شده است؛ مانند بیمارستان که محل معاینه و مداوای بیماران است یا کلاس درس که محل تدریس و تعلیم است. از طرفی در بررسی‌های روانشناسی محیط، انسان خود یکی از عوامل تشکیل دهنده‌ی محیط محسوب می‌شود. زیرا رفتار و تجارب انسان را نمی‌توان بدون توجه به شرایط محیطی و به طور جداگانه مورد بررسی قرار داد. در روانشناسی محیط، رفتار در تعامل با ابعاد فیزیکی-معماری یا نمادی محیط مورد بررسی قرار می‌گیرد (مرتضوی، ۱۳۸۳)

به عقیده‌ی کنت کریک برای توصیف محیط لازم است پنج نوع سنجش انجام گیرد، که عبارت است از:

۱. سنجش ابعاد فیزیکی و عینی محیط، مانند طول و عرض اتاق یا تعداد و ارتفاع و عرض پله‌ها و میزان نور و شیب پله
۲. تنوع و تعداد مصنوعات موجود در یک فضا مانند تعداد صندلی و نوع اثاث موجود در یک اتاق خواب.
۳. ویژگی‌های محل، مانند شاد و مطبوع بودن محل و ...
۴. لازم است رفتارهایی که به طور معمول در فضای معین مشاهده می‌شود، مشخص گردد به طور مثال در برخی فضاها مانند پارک، تنوع رفتار زیاد است و در برخی دیگر مانند سینما کمتر.
۵. شرایط سازمانی و جو اجتماعی محیط نیز می‌تواند سنجیده شود به طور مثال میتوان مشخص کرد که محیط یک مدرسه گرم و دوستانه است یا سرد و نامطبوع (منبع پیشین)

۱-۱-۳ واکنش انسان در محیط‌های ساخته شده

حال به بررسی واکنش انسان در محیط‌های ساخته شده می‌پردازیم.

به نظر می‌رسد مردم نسبت به محیط زیستشان از طریق معانی ای که محیط پیرامون برایشان دارد، واکنش نشان می‌دهند. ارزیابی محیط زیست بیشتر به صورت پاسخی است تا تحلیلی، و بیشتر موضوعی پنهان است تا موضوعی عملی و روشن و غالباً توسط تصاویر ذهنی و ایده آل، تاثیر پذیرفته است. به بیان دیگر مردم قبل از اینکه محیط را تحلیل کنند و با واژه‌های خاص ارزیابی کنند، نسبت به محیط به طور کلی و موثر، عکس العمل نشان می‌دهند. لذا کیفیت مطلوب محیط ساخته شده در ذهن مردم از این جنبه است که مردم، نواحی معین شهری یا اشکال ساختمانی را به دلیل معنایی که دارند دوست دارند. (حبیب، ۱۳۸۴)

۱-۱-۴ معنای محیط ساخته شده

با توجه به موارد بالا، لازم است کمی در مورد «معنای محیط ساخته شده» صحبت کنیم.

با توجه به اینکه در جنبش مدرن بیشتر به مفهوم «عملکرد» پرداخته شده، اینک «معنی» اهمیت بیشتری می‌یابد. معماران مدرن خود را اربابان طراحی می‌دیدند و در فرایند طراحی خود، جایی برای نقطه نظرات مردم که در نظر ایشان عامی حساب می‌شدند، قائل نمی‌شدند. فرهنگ مردم، نیازهای بومی یا منطقه ای ایشان، احساسات و عواطف و اعتقادات ایشان در سبک بین المللی محترم شمرده نمی‌شد.

دهه ۱۹۶۰ میلادی، اروپا و آمریکا را دچار بازنگری هایی در این اندیشه نمود. فرایند طراحی اجازه داد تا مردم یا نمایندگان ایشان، گزینه‌های متفاوت طراحان را با توجه به شاخص‌های مختلف مورد تجزیه و تحلیل قرار داده و گزینه‌ی مطلوب خویش را انتخاب نمایند. معماری، دیگر ابزار ویژه و در دست عده ای خاص نیست و همگی مردم کوچه و بازار، نحوه دید و نظام ارزش گذاری ایشان، در روند طراحی محترم شمرده می‌شود. (خوشنویس، ۱۳۸۵)

البته باید یادآوری شود که معنی، جدا از عملکرد نیست، بلکه مهمترین جنبه‌ی عملکرد است. در واقع از جنبه‌های معنایی محیط، در هویت بخشیدن به محیط کالبدی، مبلمان، ساختمان‌ها، خیابان‌ها، واحدهای همسایگی و... را می‌توان نام برد. فکر انسان اساساً سعی در ایجاد معنی در جهان، از طریق استفاده از تشخیص و دسته بندی شکل‌ها و انگاره‌ها دارد. عناصر کالبدی نه تنها دسته بندی‌های پایدار و قابل رویت فرهنگی را به وجود می‌آورند، بلکه دارای معنی نیز می‌باشند. از طرفی طراحان و استفاده کنندگان در عکس العمل هایشان نسبت به محیط، ترجیح دادن هایشان و این قبیل مسائل بسیار متفاوتند. چون انگاره‌های ذهنیشان متفاوت است. نکته‌ی اصلی اینجاست که در طراحی محیط‌ها باید معنی استفاده کنندگان مورد توجه باشد نه معنی طراحان و نقادان؛ و هنگامی که معانی با انگاره‌های ذهنی مردم تطابق داشته باشد، موفق است. (حبیب، ۱۳۸۴)

محیط ممکن است به عنوان یک سری از ارتباطات بین اشیا و مردم دیده شود. این ارتباطات منظم هستند. آنها دارای الگو و ساختارند. محیط نشانه ای تصادفی از چیزها و مردم نیست بلکه دارای سازماندهی است. در واقع با انگاره‌هایی که چون قالب، کلیشه ای عمل می‌کند هدایت می‌شود. (منبع پیشین)

۱-۱-۴-۱ عناصر محیطی

ابتدا عناصر محیطی را مورد بررسی قرار می‌دهیم سپس به مبحث سازماندهی آنها می‌پردازیم.

عناصر کالبدی محیطی شامل، عناصر ثابت، عناصر نیمه ثابت و عناصر غیر رسمی (غیر ثابت) است. عناصر ثابت عناصری هستند که ثابت بوده و ندرتاً و به آهستگی تغییر می‌کنند. بیشتر عناصر معماری استاندارد از جمله، دیوارها، سقف‌ها و

کف‌ها به این حوزه اختصاص دارند. همچنین خیابان‌ها و ساختمان‌ها در مقیاس شهری. سازماندهی فضایی این عناصر، اندازه‌ی آنها، مکان، تسلسل، چیدمان و غیره، ارتباط معنایی خاصی را ایجاد می‌کنند. هر چند این عناصر به عناصر مکمل دیگری نیز نیازمندند. مثلاً می‌توان این عناصر را به عنوان عناصر اصلی وابسته (در هماهنگی با عناصر اصلی فرهنگی) نامید که اهمیت بیشتری داشته و بقیه عناصر بیشتر محیطی و تغییرپذیرند و اهمیت کمتری دارند. (منبع پیشین)

۱-۱-۴-۱-۱ عناصر ثابت

عناصر ثابت عناصری هستند که ثابت بوده و ندرتا و به آهستگی تغییر می‌کنند. بیشتر عناصر معمارانه‌ی استاندارد از جمله، دیوارها، سقف‌ها و کف‌ها به این حوزه اختصاص دارند. همچنین خیابان‌ها و ساختمان‌ها در مقیاس شهری. سازماندهی فضایی این عناصر، اندازه‌ی آنها، مکان، تسلسل، چیدمان و غیره، ارتباط معنایی خاصی را ایجاد می‌کنند. هر چند این عناصر به عناصر مکمل دیگری نیز نیازمندند. مثلاً می‌توان این عناصر را به عنوان عناصر اصلی وابسته (در هماهنگی با عناصر اصلی فرهنگی) نامید که اهمیت بیشتری داشته و بقیه عناصر بیشتر محیطی و تغییرپذیرند و اهمیت کمتری دارند. (منبع پیشین)

۱-۱-۴-۱-۲ عناصر نیمه ثابت

عناصر نیمه ثابت شامل انواع مختلف چیدمان، مبلمان، پرده‌ها و اثاثیه، گیاهان، چیدمان حیاط‌ها، و در مقیاس شهری، تابلوهای راهنما، مبلمان خیابان‌ها، تابلوهای تبلیغاتی، ویتترین مغازه‌ها و ... است. این عناصر به آسانی و به سرعت تغییر می‌کنند و در معنا دادن به مکانی که به آن تعلق دارند دارای نقش مهمی هستند تا جایی که اهمیت آنها در برقراری ارتباط بیشتر از عناصر کالبدی است. بیشتر مردم خود را از عناصر کالبدی ثابت که به ندرت تغییر می‌کنند رها می‌کنند و تمایل دارند که با داشتن حق انتخاب شخصی خود به ایجاد و برقراری ارتباط بپردازند. همچنین عناصر کالبدی ثابت، تحت کنترل استانداردها و ضوابط بوده، در حالیکه کنترل حیاط‌ها و تجهیزات خصوصی تا حدودی کمتر از عناصر کالبدی ثابت است. بنابراین عناصر نیمه ثابت در مطالعه‌ی معنی در محیط پیرامون، نقش مهمی دارند. امروزه عناصر کالبدی نیمه ثابت با توجه به وجود تفاوت بین طراحان و استفاده‌کنندگان، عناصر بسیار مهمی هستند. طراحان از طریق به کارگیری نظر استفاده‌کنندگان در چیدمان مبلمان و عناصر نیمه کالبدی دیگر، آنها را در طراحی مشارکت می‌دهند. (منبع پیشین)

تفاوت میان پوسته‌ی تزئینی و توده‌ی معماری، در عناصر کالبدی ثابت و نیمه ثابت است. توده برای انتقال معنای خود بر عناصر ثابت و پوسته‌ی تزئینی بر عناصر نیمه ثابت تأکید می‌کند.

۱-۱-۴-۱-۳ عناصر غیر ثابت

عناصر غیر ثابت، مربوط است به انسان‌های ساکن، وضعیت کالبدی، ژست دست و بازوی آنها، حالت ظاهری و صورت، اشارات سر، ارتباط چشمی، سرعت کلام، صدا و بسیاری از رفتارهای غیر کلامی دیگر. برای روشن شدن مفهوم عناصر غیر ثابت - که حالات چهره و بدن افراد ساکن یک محیط است - از بحث تعبیر عکس در علوم اجتماعی استفاده می‌کنیم. بدیهی است عکس‌ها، تصوراتی از عناصر غیر ثابت، نیمه ثابت و ثابت را مورد تعبیر قرار می‌دهند. مثلاً عکس‌هایی که شامل افرادی با ظواهر کهنه، در حال نوشیدن شراب در مکان‌های عمومی و راهروهای بلند و کوچه‌هایی در بخش‌های کثیف شهر، تعبیر متروکه بودن فضا را در ذهن ناظر عکس‌ها ایجاد می‌کند.

بنابراین حالات ظاهری ساکنان در نشان دادن هویت محیط ساخته شده نقش مهمی ایفا می‌کنند. و در هنگام ورود به یک فضای جدید، با مشاهده‌ی نوع پوشش‌ها، حالات چهره و فیزیک افراد، تا حدی می‌توان، به نوع شخصیت آن فضا پی برد. این نوع ارتباط را ارتباط غیر کلامی گویند. و گفته می‌شود محیط به صورت ارتباط غیر کلامی عمل می‌کند. (منبع پیشین)

۱-۱-۴-۲ سازماندهی عناصر محیطی

وقتی محیط ها طراحی می شوند چهار عنصر سازماندهی می شود: ۱. فضا، ۲. زمان، ۳. ارتباط، ۴. معنی «ارتباطات»، به ارتباط کلامی و غیر کلامی بین مردم برمی گردد، در حالی که «معنی»، به ارتباط غیر کلامی از محیط به مردم برمی گردد. کل محیط ها مجموعه‌ی پیچیده‌ای از روابط بین این چهار عنصر است.

۱-۱-۴-۱ سازماندهی فضا

سازماندهی فضا شامل برنامه ریزی و طراحی در همه‌ی مقیاس ها - از مناطق تا مبلمان - است. فضا بسطی سه بعدی از جهان اطراف ماست، شامل زمان ها، فاصله ها و ارتباط بین مردم و مردم، مردم و اشیا و اشیا است. و سازماندهی فضایی راهی است که در آن، این طبقه بندی ها و پیوندها اتفاق می افتد. و مهمترین عامل در فهم و تحلیل و مقایسه‌ی محیط مصنوع است. (منبع پیشین)

۱-۱-۴-۲ سازماندهی زمان

به هر حال، مردم همانطور که در فضا زندگی می کنند در زمان هم زندگی می کنند. محیط نیز زمانی است و بنابراین سازماندهی زمان منعکس کننده‌ی رفتار در زمان است. دو برداشت کلی از زمان وجود دارد. زمان به منزله‌ی جریان خطی و زمان دوره‌ای. که در فرهنگ‌های مختلف به صورت جهتگیری‌های متفاوت در برابر آینده و گذشته پدیدار می شود. این ساختارهای زمانی بر چگونگی ارزش گذاری و چگونگی تقسیم نهایی محدوده ها تاثیر می گذارد. و این تفاوت‌های فرهنگی باید در سازماندهی فضا مورد توجه قرار گیرد. (منبع پیشین)

ریتم فعالیت‌های انسان - نسبت وقایع به واحد زمان - و توزیع فعالیت ها در زمان، بسته به نوع گروه‌های افراد، متفاوت است و در ارتباط افراد، تعیین کننده است. تضادهای فرهنگی و مسائل ناشی از آن در سطح زمانی نسبت به سطح فضایی جدی تر است. واضح است که وجوه فضایی و زمانی تاثیر متقابل بر هم دارند و یکدیگر را تحت تاثیر قرار می دهند. زیرا مردم در فضا - زمان زندگی می کنند. (منبع پیشین)

۱-۱-۴-۲ سازماندهی ارتباط

ارتباط یعنی، چه کسی با چه کسی ارتباط برقرار کند، تحت چه شرایطی، چگونه، چه زمان، کجا. ارتباطات و محیط مصنوع با هم در ارتباطند، محیط ها هم ارتباطات را منعکس کرده، هم آن را مدولار می سازند. آن را هدایت، کنترل و تسهیل می کنند و امکانات و محدودیت‌های آن را منعکس می کنند. (منبع پیشین)

۱-۱-۴-۳ سازماندهی معنی

سازماندهی فضا، معنی را از خلال علائم، مواد، رنگ ها، اشکال، اندازه ها، مبلمان، چشم انداز و... بیان می کند. این چهار عامل با هم در ارتباطند. (منبع پیشین)

۱-۱-۵ روانشناسی محیط

در دهه‌های ۶۰ و ۷۰، پژوهش‌هایی که به بررسی تاثیر متقابل «محیط و انسان»، اختصاص داده می شدند، به عنوان بررسی‌های تخصصی رشته‌های «روانشناسی و محیط»، «روانشناسی اکولوژیک» یا «علوم اکورفتاری» منتشر می شدند.

گرامان، روانشناسی محیط را مکمل «روانشناسی عمومی» که فاقد محیط است، می‌داند. گرامان به این نتیجه می‌رسد که در روانشناسی سنتی به ابعاد محیطی - فرهنگی، توجه کافی نشده است و این پدیده موجب پیدایش رشته‌ی «روانشناسی محیط یا اکولوژیک» شده است.

در دهه‌ی ۷۰، پژوهشگران ارائه‌ی تعریفی جامع برای «روانشناسی محیط» را به آینده موکول و فقط اهم ویژگی‌های آن را گزارش کردند. کریک و پروشانسکی از این گروه پژوهشگراند. در این رده از بررسی‌ها، ویژگی‌های زیر اشاره می‌شود: بررسی‌های روانشناختی، محیط انسان را از محیط طبیعی وی جدا نمی‌کند، بلکه انسان را به عنوان بعدی غیر قابل تفکیک از شرایط محیط، مورد پژوهش و بررسی قرار می‌دهد. این رشته تخصصی از آزمایشگاه روانشناسی فاصله می‌گیرد و به پژوهش علمی رفتار در شرایط طبیعی می‌پردازد. (مرتضوی، ۱۳۸۳)

در روانشناسی محیط به آداب، رسوم، ارزش‌ها و معیارهای اجتماعی و فرهنگی توجه می‌شود.

جی‌فورد (۱۹۹۷) در کتاب جدید خود روانشناسی محیط را «بررسی متقابل بین فرد و قرارگاه فیزیکی وی تعریف می‌کند.» (قرارگاه فیزیکی پیشتر تعریف شده است.) به عقیده وی، در چنین تاثیر متقابلی، فرد، محیط را دگرگون می‌کند و همزمان، رفتار و تجارب وی به وسیله‌ی محیط دگرگون می‌شود. (منبع پیشین)

۱-۵-۱-۱ مبانی نظری روان‌شناسی محیط

حال به بررسی اجمالی دو نظریه ای می‌پردازیم که در شکل گرفتن مبانی نظری روانشناسی محیط بیشتر دخالت دارند و موجب پیشرفت و تکامل آن شده اند.

۱-۵-۱-۱ روان‌شناسی میدان

«روانشناسی میدان» را لوین بیان کرد. وی عقیده دارد رفتار، تابع تاثیر متقابل عواملی است که از فرد از یک سو و از محیط از سوی دیگر، سر چشمه می‌گیرند.

یکی از مهمترین مبانی این نظریه چنین است: رفتار، تابع ویژگی‌های فضای زیستی است. به بیان دیگر رفتار تابع تاثیر متقابل ابعاد «شخصیتی» و «محیطی» است. در این نظریه «محیط» به معنی داده‌های محیطی ادراک شده به کار می‌رود، یعنی محیطی که تحت تاثیر عوامل روانشناختی قرار گرفته است و نه محیطی که به طور عینی وجود دارد. (منبع پیشین)

۱-۵-۱-۱ روان‌شناسی اکولوژیک بارکر

بارکر تحت عنوان «روانشناسی اکولوژیک» به بررسی الگوهای رفتاری «فوق فردی» به معنی رفتارهایی می‌پردازد که به طور «جمعی» و در «قرارگاه‌های رفتاری» ارائه می‌شوند؛ مانند درس خواندن دانش آموزان در یک کلاس درس. بارکر عقیده دارد بین ابعاد فیزیکی و رفتاری این گونه قرارگاه‌ها تناسب و رابطه‌ی خاصی وجود دارد. این رابطه با مفهوم «هم ساخت» بیان می‌شود. بارکر با مثال‌هایی نشان می‌دهد، واحدهای رفتاری و اجزای تشکیل دهنده‌ی آنها «هدف» مشترک دارند و با بررسی هدف‌ها می‌توان حدود واحدهای رفتاری را مشخص کرد.

یادآور می‌شود معنی و محتوای مفهوم «محیط» در نظریه‌های لوین و بارکر یکسان نیست. لوین محیط را بخشی از «فضای زیستی» فرد در نظر می‌گیرد. وی از محیطی سخن می‌گوید که به وسیله‌ی فرد تجربه شده است، یعنی تحت تاثیر عوامل روانی مختلف مانند ارزش‌ها، انگیزه‌ها و غیره قرار می‌گیرد، در حالیکه منظور بارکر از محیط، محیطی است که به طور عینی وجود دارد. (منبع پیشین)

۱-۱-۶ تأثیر متقابل انسان و محیط

۱-۱-۶-۱ بررسی نظریه‌ها

در باره‌ی تأثیر متقابل انسان و محیط نظریه‌های گوناگون بیان شده که به برخی از آنها اشاره می‌شود.

۱-۱-۶-۱-۱ نظریهٔ برانگیختگی

از این دیدگاه، محیط دربرگیرنده‌ی اطلاعات ادراکی لازم برای حفظ سلامتی است، مانند رنگ و بوهای مختلف، حرارت و بروودت و نیز محرک‌های پیچیده تر مانند ساختمان‌ها و مناظر طبیعی و غیره. یکی از نظریه‌های مرتبط با این نظریه، نظریه‌ی سطح سازگاری است که مشخص می‌کند نیاز فرد به محرک‌های محیطی، میزان ثابتی نیست، بلکه با شرایط و در اثر سازگاری با محیط تغییر می‌کند.

۱-۱-۶-۱-۲ نظریهٔ کنترل

در این نظریه پرسش این است که تحریکات محیطی تا چه حد به وسیله‌ی انسان قابل کنترل است یا توان کنترل انسان باید در چه حد باشد

۱-۱-۶-۱-۳ نظریه‌ی تعامل

بنا بر این نظریه فرد و محیط همواره در حال تعامل هستند و برای درک رفتار، لازم است هم محیط و هم فرد و نیز تعامل این دو مد نظر قرار گیرد. (منبع پیشین)

۱-۱-۶-۲ عوامل محیطی مؤثر بر رفتار

همانطور که پیشتر اشاره شد، «محیط» مفهومی است پیچیده و مرکب که ابعاد گوناگون دارد. داده‌های فضایی، جنبه‌های اجتماعی، فرهنگی، فیزیکی، معماری، نمادی، جغرافی، تاریخی و زیستی از ابعاد مهم محیط محسوب می‌شوند. در تأثیر محیط بر رفتار گفته می‌شود که رفتار، تحت تأثیر عوامل محیطی زیر قرار می‌گیرد:

۱- داده‌های فیزیکی محیط

۲- داده‌های نمادی

۳- داده‌های معماری

۴- جو محیط

۱-۱-۶-۲-۱ تأثیر داده‌های فیزیکی محیط

تأثیر برخی جنبه‌های فیزیکی - مادی محیط، در رفتار، بسیار آشکار است. مانند حرارت و بروودت شدید و نور کم یا زیاد در یک کلاس درس که موجب می‌شود دانش آموزان نتوانند آنطور که باید و شاید پیشرفت کنند.

۱-۱-۶-۲-۲ تأثیر داده‌های نمادی محیط

انسان طی مراحل اجتماعی شدن علاوه بر اکتسابات دیگر، در مورد نحوه‌ی استفاده از برخی فضاها و برای پاسخگویی به معانی نمادی محرک‌های محیط، الگوهای رفتاری مشخصی فرا می‌گیرد. مثلاً رفتار را در یک اتاق کار یا نشیمن در نظر می‌گیریم. اگر فردی غریبه یا زبردست از نظر سلسله مراتب اجتماعی وارد چنین اتاقی شود، معمولاً متناسب با ارزش‌های نمادی حاکم بر جامعه خود رفتار می‌کند: یک ایرانی نزدیک در ورودی متوقف می‌شود زیرا بخشی از فضا در ایران «بالای اتاق»